

ספרו של אבן עוביה על הריסת בית הכנסת היהודי בירושלים בשנת 1474

Author(s): ש. ד. גויטיין

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 1 (תש"ח), pp. 18-32

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70059404>

Accessed: 15/11/2011 05:12

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

ספרו של אבן עובייה על הריסת בית הכנסת היהודי

בירושלם בשנת 1474*

בתוספת ל"תולדות הספרות הערבית", כרך ב', עמ' 104, מס' 47, רושם ברוקלמן, בין ספריו של החכם השאפעי המהולל תְּקִי אַלְדִּין אֶלְסוּבְכִי (1284–1355), ספר בשם פֶּשֶׁף אֶלְדֶּסְאִיס פִּי תַרְמִים אֶלְפֶּנְאִיס, "ס' גילוי הקנוניות בענין תיקון בתי הכנסיות", ומעיר עליו: "כתוב בהזמנות הריסת בית הכנסת בירושלם בשנת 879 / 1474 ע"י אבו אלעזם אלח'לאדי¹, כתביד במסגד איא סופיא² 1162, 116, מיוחס לשהאב אלדין אבן עינא". שמו של ספר זה כבר היה ידוע לשטיינשניידר³, עפ"י הביבליוגראף התורכי חאג'י ח'ליפה, כרך ה', 206, והוא מעיר בצדק שיש כאן אנאכרוניסמוס, שהרי אלסובכי מת מאה ותשע עשרה שנה קודם מעשה הריסת בית הכנסת בירושלם. אנאכרוניסמוס זה נעלם מפליגל בספרו על ההיסטוריונים הערביים וגם מברוקלמן. כתביד אחר של ספר זה נתגלה עכשו בירושלם ואתו גם מקור הטעות: הספר חובר באמת ע"י הקאדי שהאב אלדין, הוא האיש שפסק בענין בית הכנסת הירושלמי והודח בשביל כך ממשרתו, אלא שהמחבר נתן בסוף ספרו תמצית מחיבורו הנ"ל של אלסובכי, ושם חיבור זה נזכר במפורש בעמוד האחרון של כה"י, דבר שהטעה בודאי את הביבליוגראף התורכי והוא הטעה את החוקרים המודרניים שנגררו אחריו. כי בכ"י שלפנינו – ובלי ספק היה כך בכה"י שלענין חאג'י ח'ליפה – אין שם לספר בתחילתו. כינויו של המחבר, שבו היה ידוע, לא היה אבן עינא, כפי שנכתב בכה"י האיסתמבולי, ואף לא אבן עינה, כרשום בכה"י הירושלמי, אלא, כפי שמלמד צירוף של הנתונים אצל מוג'יר אלדין אלעולימי (עיין להלן) וביחוד בספרו של אלסח'אוי אלדו אללאמַע פִּי אַעֲנִאן אֶלְקֶרְן אֶלְתֶּאֲכַע, כרך ב', 185 – אבן עֶבְיָה⁴. ואין ספק שאפשר לזהות גם את שם הספר, כי חאג'י ח'ליפה מזכיר במקום אחר, כרך ו', 451, ספר בשם "נֶפֶא אֶלְעוּד פִּי גֻּבֵה הַדֶּם פְּנִיסַת אֶלְיָהוּד וְנֶפֶס אֶלְנֶסְאִיס פִּי תַחְרִיר מֶסְאִיל אֶלְפֶּנְאִיס וְפֶשֶׁף מֶא לִלְמֶשְׁרִיפִין מִן אֶלְדֶּסְאִיס", "שמירת הבריתות בענין חובת הריסת בית הכנסת היהודי ודברים יקרים בענין רישום שאלות הקשורות בבתי תפילה וגילוי הקנוניות של המשתפים" וכמחברו את אחמד בן מוחמד בן אבו בכר וכו' אלשאפעי, שלפי אלסח'אוי, שם, הוא שמו של שהאב אלדין אבן עובייה. כזמן חיבורו נזכרת שנת 879 / 1474. כתב יד בשם זה נמצא בספרית עֶאֶשֶׁר באיסתמבול מס' I 1127⁵.

* תודתי הנאמנה ניתנת בזה לפרופ' ל. א. מאיר, שהתיר לי ביד נדיבה את השימוש בספריתו, למר א. מ. הברמן, הספרן המסור של ספרית שוקן, ולד"ר א. שטראוס, שקרא את כה"י של מאמר זה והעיר עליו הערות מועילות. ויעמוד על הברכה מר חוגיה אולמן, שמצא את כה"י ומסרו לספריה הלאומית.

- (1) הכתיב הנכון של הורס בית הכנסת הוא אלחלאוי, עיין להלן.
- (2) במקום איא סופיא יש לקרוא אַצְפָּ. עיין ברוקלמן, כרך ג', 1254.
- (3) Polemische und apolog. Literatur, עמ' 78, מס' 63.
- (4) הניקוד של כינוי זה יוצא מאלסח'אוי ב, 12 (בקשר לאיש אחר בעל אותו כינוי). בכ"י ירושלם ניתן פעם אחת (עמ' 108, ש' 14) הכתיב הנכון.
- (5) ברוקלמן, תוספת, ב' 115, מס' 35a, ועיין שטיינשניידר בספר הנ"ל, עמ' 109, מס' 88.

הסופרים הערביים של התקופה הנדונה ידועים בדרך כלל בכינוייהם ובתארי הכבוד שלהם, ואילו על שערי חיבוריהם יכתבו את שמם המלא. בכה"י הירושלמי ובכ"י אצף (ע"ל הערה 2) חסר השער – מפני שהמחבר הוציא את הספר מתחת ידו, קודם שנמלך בדעתו איזה שם נמלך יקבע בשבילו, או מטעם אחר – ועל כן הזכירו המעתיקים את המחבר בכינויו, ואילו בכ"י עאשר ניתן יחד עם שם הספר גם שמו המלא – אך בלא כינויים – של המחבר. אין אפוא ספק שלפנינו שלושה כתבי-יד של אותו ספר.⁶

כתב היד הירושלמי פותח בשלוש תשובות (פְּתוּוֹת). כתובות בדיו ואולי גם ביד שונה משל גוף הספר – עיין להלן. לספר עצמו קודמת פתיחה של המעתיק, שבה הוא מסכם את תכנו בדעה, שמכיון שכבוש ירושלם ע"י צלאח אלדין (בשנת 1187) היה בסערת מלחמה (עֲנִיָּה), שוב אין לבלתי־מוסלמים כל זכויות בה.⁷ הפתיחה מזכירה את הקאדי אבו בכר בן אל ערבי (ברוקלמן, תוספת, כרך ב', 647), אשר כיהן בזמנו של הסולטאן העתמאני מוחמד הרביעי (מלך 1648 – 1687), כבעל סמכא מן הדורות שחלפו. כתב היד נכתב אפוא לא לפני סוף המאה השבע עשרה והוא מלא שיבושים, שמקורם לא רק בהיסח דעת, אלא גם בבורות.

אין צורך להאריך את הדיבור על המחבר. לפי אלסח'אוי היה מוצא משפחתו מן העיר חלב, אלא שהוא נולד וגדל בירושלם. לאחר שהודח ממשרתו, מִשְׁרַת הקאדי השאפעי של העיר, התישב בדמשק והתפרנס שם מדרשנות. הוא כתב שירים, ואלסח'אוי מביא בתים אחדים שבהם המחבר מדמה את צרותיו ליסוריהם של יונה ואיוב. בספרית ברלין נשמר חלק מאוסף שיריו (כ"י מס' 7924. ברוקלמן, ב' עמ' 20), שהועתק בערך באותו זמן שיש לייחס אליו את כה"י שלפנינו.

הספר עצמו משתרע על 192 עמוד בני 23 שורות, והוא ילקוט של מסמכים וקטעים ספרותיים רבים מאד, שבחלקם הגדול עדיין לא ראו אור הדפוס. לא קל להשתמש בו, כי אין המחבר עורך את החומר שלו בצורה מסודרת, אלא מפסיק – בדרך הדרשנים – את הרצאת מקורותיו בכל סעיף וסעיף בדברים משלו, כדי להוכיח ולחזור ולהוכיח שאכן פסק דינו בענין ביה"כ היה נכון, וכדי לשפוך את זעמו על החכמים והאמירים שלא עשו כרצונו. גם עצם סיפור המאורע מפורז על פני כל הספר, וידיעות שהן חשובות ביותר לגבינו ניתנות רק במקוטעין ובאקראי אגב פלפול הלכי מסובך למדי.

להבנת הדברים יש להסתייע בהרצאה המסודרת והמפורטת מאד, הכלולה בס' אלאונס אלג'ליל של מוג'יר אלדין אלעולימי על קורות ירושלם וחברון, עמ' 633 – 646⁸ ובהיסטוריון של מצרים של אותה תקופה, אבן איאס, הוצאה מצרית, כרך ב', 154 – 155. העסק הזה של הריסת בית הכנסת, הקמתו לקדמותו והענשת המוסלמים שהיו מעורבים בדבר, עורר בשעתו

(6) יש עוד קושי בדבר שחאג'י ח'אליפה אומר, שהספר נכתב בשנת 879/1474, ואילו בכה"י שלפנינו מעיד המחבר, שהוא חיברו כמה שנים לאחר המאורע. שאמנם כך היה, ניכר מתוכו, כי נזכרו שם מאורעות שחלו לאחר 1474, ומן הביוגראפיה אצל בן דורו אלסח'אוי (מת 902/1497) המציין שראה כתב יד של אבן עובייה משנת 888/1483, אך אינו מזכיר את ספרנו – דבר שהיה עושה בלי ספק, לו חובר הספר כבר בשנת 879/1474. בודאי אין כאן אלא חוסר דיוק של הביבליוגראף התורכי, שנגרם ע"י כך, שבעמוד הראשון של הספר נזכר ותאריך של הריסת ביה"כ.

(7) ובכלל מדגיש המעתיק, שבכל הענין הזה של זכויות זרים בירושלים יש לסמוך על הביוגראף המפורסם של צלאח אלדין, עמאד אלקאטב אלאצפהאני, שאת חיבוריו הוא מונה, ובתוכם ספר בשם "אלסיל עלא אלדיל", שאינו נזכר אצל ברוקלמן.

(8) כפי שהעירני בטובו פרופ' ל. א. מאיר, תורגם קטע זה לעברית ע"י יצחק בר"ב חר"ש יחזקאל יחודה, עיין ב"ירושלם" של לונג, ג', 72–89, "קורות בית הכנסת של הרמב"ן ז"ל".

התרגשות מרובה הן בירושלם והן בקהיר ונסתיים רק בהתערבותו האישית והנמרצת של הסולטאן קאיתבאי, שהיה מפורסם בתקיפותו ועצמאותו.

וכך היה עיקר המעשה: בסתו 1473 נהרס ע"י גשם בית הקדש יהודי (לא: בית כנסת). סמוך לאותו מסגד קטן שמגדלו עדיין נשקף על פני בית כנסת החורבה⁹. כפי שאנו יודעים מתאורו של ר' עובדיה מברטנורא היה מסגד זה מקודם בנין יהודי והוקדש למטרתו ע"י אשה שבנה המיר את דתו, ועל כן לא ייפלא שלא היתה כניסה נוחה אליו משכונת המוסלמים. הללו חפצו להשתמש בשעת-הכושר ולמנוע בעד הקמת הבית היהודי ההרוס, כדי להתקין להם כניסה נוחה אל המסגד, אך בישיבה משותפת של הקאדים והמהנדסים העירוניים הוברר שהצדק עם היהודים. אז "נתקנאו אחדים מהמוני העם", כבטיו של מוג'יר אלדין, וכחבו לקהיר שביה"כ היהודי הסמוך היה "חדש", כלומר נבנה בתקופה שלאחר הכיבוש המוסלמי, ומשום כך הוא חייב הריסה. הממשלה פקדה לערוך הקירה, ולפי פסק דינו של אבן עובדיה, מחבר כה"י שלפנינו, ששימש אז קאדי שאפע, נסגר בית הכנסת. לאחר שהגישו היהודים תלונה, נדונה השאלה במצרים מחדש ושם פסקו שטענות הקאדי השאפע לא היו מספיקות ל"סילוק ידי היהודים", פסק שנתפרש ע"י הנ"ל בישיבה שניה, בנוכחותם של הקאדים והשלטונות בירושלם-שביית הכנסת נשאר — עד לבירור נוסף — רכושם של היהודים, אך אסור היה לשמש מקום תפילה. ואולם היהודים השיגו מן הממשלה המרכזית רשות לפתוח שוב את בית הכנסת ועשו כן בחגיגות רבה. אז כתבו "אלמונים" מכתבי פלסתר לקהיר שהממשלה קיבלה שוחד מן היהודים ועיוותה משום כך את משפט האסלאם. הסולטאן רגז מאד וציוו להביא לפניו את הקאדי השאפע ואת הממונה על ההרס של ירושלם וחברון (נאזר אחרמין. שמו היה אלנשאשיבי). ואולם אבו אלעזם אבן אלחלאוי, צופי זקן קנאי, שסמך כנראה על כך שהיה דודו של הקאדי השאפע במצרים, הודיע לשנים אלה, שכבר היו בדרך אל מצרים, שהסולטאן ציוו לדון בשאלה מחדש. נערכה ישיבה שלישית, בנשיאות שיח' אלאסלאם כמאל אלדין אבן אבי שריף, והוא חיווה את דעתו שבלי מסמך מספיק אסור היה למנוע את היהודים מן השימוש בבית הכנסת. אלא שהקאדי אבן עובדיה קיבל בפעם השלישית את "העדות" שביה"כ "חדש" ובו ביום הורה הסייד השיח' אבן עפ"י¹¹ הלכה שיש להרוס את בית הכנסת, דבר שנעשה באותו יום ולמחרתו בהנהגת הזקן אבו אלעזם. ואולם עכשיו נתמלאה הסאה. הסולטאן ציוו להביא אליו את האשמים כבולים לקהיר. הזקן אבו אלעזם הצליח לברוח אל מכה ומת שם¹², ועוד שנים התחמקו מחמת

(9) עיין יעקב פינקרפלד, בתי כנסיות בארץ ישראל, תש"ו, עמ' י"ג.

(10) עי' בספר הנ"ל, עמ' י"ב; אברהם יערי, אגרות א"י, 129.

(11) בכמה מקומות בספרו מדגיש אבן עובדיה, שהריסת בית הכנסת נעשתה על יסוד פתווא, חשובה, של אבן עפ"י. זה, להכנת הענין יש לזכור שבאסלאם המאוחר יש להבדיל בין המופתי ("הרב") המורה הלכה, לבין הקאדי ("הדיין") הפוסק את הדין על יסוד הוראה מצד המופתי או בלעדיה. אבן עובדיה פסק רק שביית הכנסת אסור בשימוש, אך המופתי אבן עפ"י הרחיק לכת והורה שיש להרוס, והקנאי "החסידי" הזקן אבו אל עזם הוציא את הדבר לפועל בעזרת ההמון. רוגז הסולטאן נפל על הקאדי, שהיה פקיד ממשלתי, בשעה שהמופתי, שלא היה מקומי, לא היה בעל מעמד רשמי.

(12) קודם שהוכרח לחזור מעדותו על "חידוש" בית הכנסת. מת לאחר 4 שנים במכה ו"נקבר בין הקדושים, ועלים אל קברו כאל קבר אחד הקדושים", כ"י עמ' 54.

בצופיות המפותחת, ביחוד הפרסית (ג'לאל אלדין רומי, אבן אבי אלח'יר וכו') אמנם חזק היה זרם הסב'נות ואף ה"על-ערתיית", אך בתקופה מאוחרת יותר ועד ימינו אנו היו הצופיים לראשי המלכים של אש הקנאות ההמונית. הדבר ראוי לקהיר מיוחדת. גם אבות הצופיות הערביים הקדומים, כגון סופיאן אלמג'רי, היו קנאים ביחסם אל הדתות האחרות.

מחלה, אך האחרים סבלו מאסר, מלקות, קנסות וכל מיני ביזויים¹³, ביחוד, כפי שמדגיש אלסח'אוי, מחברנו, שהוכרח לחזור בו מפסק דינו בצורה משפילה ביותר¹⁴. הוא הודח ממשרתו וברח לדמשק ומשם לבירות, ואחר ששהה זמן מה על הים, חזר לדמשק ושם חיבר את הספר שלפנינו (עמ' 66). ואולם הענשת האשמים לא סיימה את הענין. כי הקמת בית כנסת בתוך עיר מוסלמית נחשבה בימים ההם של קנאות מוגברת לתועבה שאין למעלה הימנה. בלחץ הסולטאן פסקו רוב השופטים של ביה"ד העליון במצרים לטובת הענין, ושני שופטים, אחד שאפעי ואחד חנפי, נשלחו לירושלם לשם ביצוע פסק הדין והשופט החנפי שהה בעיר עד שנגמר בנין בית הכנסת. הפעם נתאזר גם אלנשאשיבי, הכמונה על הֶרֶם, שמחברנו מתארו כאדם חלש (עמ' 12, ש' 6), וכאשר הבנאי המוסלמי, שקיבל עליו את העבודה סרב להמשיך בה, מפני שנביא האסלם נראה לו בחלום ומנעו מזה, גער בו אלנשאשיבי ודאג להמשכת העבודה ע"י אחר (עמ' 15, ש' 8 – 10). אבן איאס מדגיש שנכתבו פתוות רבות בענין זה, בעד הריסת בית הכנסת, וגם נגדה.

בשים לב לתפקיד המיוחד שמילא אבן עובייה בכל המאורע הזה, מובן נאליו שיש להתחסס אל כל דבריו בזהירות מיוחדת. אף על פי כן יש ללמוד מתוכם פרטים אחדים חשובים בענין בתי הכנסת היהודיים בירושלם וקורות היהודים בעיר בכלל.

להערכת הדברים הבאים יש לזכור שהטענה הראשונה של הקנאים המוסלמים, שנתבטלה מיד ע"י השופטים המקומיים, היתה שהבית הניזוק שאצל המסגד היה רכוש מוסלמי (אלאונס, עמ' 634, ש' 5, 14). נגד זה הוכרחו היהודים להוכיח שאכן נקנה המקום בשטר מכר כסדרו. אמנם שימשה הוכחה זו לאבן עובייה ולחבריו ראיה חותכת, שביה"כ היה "חדש" – כלומר הוקם לאחר הכיבוש המוסלמי – ומשום כך אסור בשימוש, אך אין להטיל ספק בהיסטוריותה וברור שהיא הספיקה לשלטונות, גם המקומיים (ע' 5, ש' 16 – 18), כדי לפסוק לטובת היהודים גם בענין בית הכנסת.

לפי עדותם של יהודי ירושלם נקנה בנין בית הכנסת שבעים או שמונים שנה קודם המעשה, כלומר בסוף המאה ה-14, ע"י הממונים עליהם, הזקנים שבמצרים, ובידיהם של אלו היו גם המסמכים של הקניה (ע' 12 – 13). עם העדות הזאת עולה יפה שדובר היהודים היה יעקב (אלאונס, עמ' 634, ש' אחרונה). הלוא הוא יעקב ממלא מקום הנגיד שבמצרים, הנזכר ע"י משולם מוולטירא¹⁵. מתאימים לכך גם סיפורו של מוג'יר אלדין, 646, ש' 10, שהקאדי החנפי, שהשגיח על הקמת ביה"כ, התפאר לפני "גדול היהודים" במצרים באמרו "הגבהתי לך את ביה"כ בכך וכך אמות" וגם דבריו של אבן עובייה שג'לאל אלדין אלבכרי, הקאדי השאפעי, הכריע נגדו, בהשפעת היהודים שכניו בשכונת זוילה אשר בבירת מצרים (ע' 139, ש' 16). קודם שנקנה בית זה היה ליהודים בית כנסת מחוץ לירושלם¹⁶, ואולם מפחד הבדוים

13) הובלו דרך הרחובות כשהם כלואים בכלובי ברזל קשורים על גבי חמורים, או רכובים על מוט ברזל וכיו"ב.

14) הוא מדגיש בכמה מקומות בספרו, שלו היה יודע שיינתן אח"כ פסק דין להקים את ביה"כ ההרוס, היה בוחר למות מאשר לחזור בו. הוא מזכיר כמובן שהסולטאן איים עליו שימית אותו, אם לא יחזור בו מפסק דינו. עמ' 55.

15) בשנת 1481. ועי' לונץ, ירושלם, כרך א', שם, כ', 25; שם, ג' 74. ומהדורת אברהם יערי, מוסד ביאליק תש"ט, ע' 58, 77 (יעקב ויצא – או סגן-נגיד).

16) זהו אולי בית הכנסת הנזכר במכתב המיוחס לרמב"ן, עיין יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 85–86. הסופר הערבי כותב: "לקחו להם בית לבי"כ מחוץ לחומות", כדרך שכותב העברי: מצאנו בית חרב ... ולקחנו אותו לבנין בי"כ". ואולם יש לזכור שבשעה שבעברית ברור שהכוונה להפיכת בית קיים לבית כנסת, משתמעת המלה הערבית לשתי פנים, ופירושה יכול להיות גם שהקימו בי"כ מחוץ לעיר.

הוכרחו לרכוש להם מקום תפילה בתוך העיר. הבנין שנרכש היה בית שנהפך לאורווה (ע' 13, ש' 7) והיה שיך למשפחה מזרע אנשי הצבא של צלאח אלדין, ואחד מבני המשפחה הזאת, האמיר תאג' אלדין עבד אלוהאב בן אלשרף, העיד על כך בפני השופטים (עמ' 94 ש' 6). שם המוכר היה אבן אלג'זירי, ומחיר הבנין 55 אשרפי (53 ש' 11). עוד בשנת 1474 ניכר היה בעליל, שצורת הבנין היתה של אורווה. אף נראו אבוכי הסוסים בתוכו. אולי נעשה דבר זה בכוונה, כדי להסוות את טיב הבנין בתקופה של קנאות דתית יתרה ואולי קשה היה למצוא בנין אחר שיתאים למקום אספה ציבורית.¹⁷

לפי אבן עובייה (ע' 21, ש' 18) השתמשו במקום זה בראשונה לאספה בחשאי, אח"כ תלו בו פרוכות ומנורות ושמו בו ספר תורה (עמ' 22 ש' 20), "התאספו בו בפומבי וקראו למקום בגלוי בית כנסת, בסמכם על רשות מצד שופט (חאכם) בור, פושע ורשע, ואף כופר" (ע' 21 ש' 20) – ולא ברור אם הכוונה במלים אלה לפתוות שבאו ממצרים יחד עם הפקודה הממשלתית להרשות ליהודים את פתיחת בית הכנסת (עיין לעיל 3), או – ודבר זה מתקבל יותר על הדעת – לרשיון שניתן בתקופה קדומה יותר. אבן עובייה קובל בכמה מקומות (למשל 8, ש' 16; 60, ש' 8) שקול השופר היוצא מבית הכנסת הפריע למתפללים במסגד הסמוך. אמנם השופר היהודי והמקוש הנוצרי (נאקוס המקביל לפעמון באירופה) נזכרים בספרי המשפט המוסלמיים בקביעות ככלי קודש של עדות אלה, אך אפשר שטענתו של אבן עובייה מבוססת על דברים שבהווה, מה שיהיה מובן ביותר, אם בימים ההם עדיין היו נוהגים לתקוע בשופר כל ערב שבת להפסקת העבודה. עיין קרית ספר, שנה כ"ג, 89 א'.

המסקנות מן הפרטים שהובאו ברורות: בית הכנסת המיוחס לרמב"ן אינו שלו ובודאי איננו "הבנין המקורי של ישיבת הגאונים בירושלם"¹⁸. בית הכנסת הנודע בשם זה הוא הבנין שנקנה ע"י יהודי מצרים בסוף המאה הי"ד, ואולי יביא חיפוש מדויק בארכיוני הקהילה הקהירית לידי גילוי שטר המקנה. צורתו¹⁹ צורת אולם צר וארוך²⁰, מחולק לשני סטוים ע"י שורה של 4 עמודים, ובלא כל תאורה²¹, מתאימה לדברי העדות, שהוא שימש בראשונה אורווה²². כידוע, לא נשאר הבית הזה בידי היהודים, אפשר שה"מִחְנָה", הרדיפה הדתית (של חכמי האסלאם), כפי שנקראה פעולתו של הסולטאן קאיתבאי בענין ביה"כ²³, לא במהרה

(17) בספרות ההיסטורית של הימים ההם נמצא לעתים קרובות שאורווה (אַצְטָבֶל) משמשת מקום אספות ציבוריות. למשל, קאדי חדש בבואו לירושלים יושב ב"אורווה" של אחיו, כדי לקבל את הברכות של הקהל (אלאונס אלג'ליל 638, ש' 3); הסולטאן עורך חקירה בשבתו ב"אורווה" (אבן איס, כרך ב', עמ' 154). אך כפי שהסביר לי פרופ' מאיר, אין כאן הכוונה לאורוות שנהפכו לאולמי אספות, אלא לחדר אורחים הנמצא מעל הבני המאכסן את בהמות הרכיבה.

(18) פינקרפלד בספר הנ"ל, עמ' ט"ו.

(19) עיין בתרשימים א' וב' אצל פינקרפלד, י' – י"א.

(20) אורווה נקראת בערבית – מלבד שמה הלקוח מלאטינית: אצטבל – "טוילה", כלומר "חארוכה", וכך היא נקראת גם בלהג הערבי העיראקי ובפרסית.

(21) עיין בתאורו של ר' עובדיה מברטנורא.

(22) לדבר יש חשיבות מסוימת גם ביחס לשאלה אחת של התפתחות האמנות היהודית. כידוע נבנו בהי הכנסיות העתיקים של וורמייזה, פראג (אלטנוישול), ריגנסבורג, קראקא וחלם בצורת בנין של שני סטוים (עיין פינקרפלד מ"ו – מ"ח) וחדר-סטויות של בתי הכנסת בימי הביניים המוקדמים צוינה גם בספרי אמנות כלליים כגון Springer's Kunstgeschichte מהדורה ט', כרך ב', עמ' 337–8. עכשו ברור שאסור לצרף אל השורה ההיא של ב"כ עתיקים את "ביה"כ של הרמב"ן, שאינו מעיקרו, כפי שראינו, בנין יהודי ואף לא בית תפילה בכלל. (23) אופייני כיצד מזכיר אלסח'אוי, בעל המלון הביוגרפי (ע"ל עמ' 17 [1]) את הדבר בערך המוקדש

נשכחה – וספרו של אבן עובייה, שנתגלה עד עכשו בשלושה טפסים, בודאי סייע לשמור את זכר המאורע – ובשעת כושר הצליחו הקנאים לבצע את מזימתם. אך אפשר גם שהיהודים נטשו מעצמם את הבנין החשוך, שנפגם ע"י סמיכותו היתרה למסגד – שאמנם בסופו נוטש גם הוא. בפנותי עכשיו אל תאורו והערכתו של עצם חיבורו של אבן עובייה, עלי לומר שלא רק מנקודת-ראות יהודית, אלא גם בשביל מדע האסלאם אולי היה חשוב יותר, לו נשמרו פסקי הדין, התשובות והחיבורים להגנת בתי התפילה היהודיים והנוצריים²⁴, כי החומר הכלול בילקוטו של אבן עובייה, למרות השפע העצום של הבאות, אינו אלא חזרה והרחבה והסברה חד-צדדית של הידוע מספרי המשפט וההיסטוריה הקדומים, בעוד שמותר אולי להניח שהטענות לטובת בתי התפילה של הדתות הזרות היו מביאים נימוקים ורעיונות חדשים²⁵. מכל מקום כעדות על הלך-הרוח בכמורה האסלאמית בסוף ימי הביניים הרי כתב-היד שלפנינו חשוב ומאלף ביותר.

ילקוטו של אבן עובייה מתחלק לשלוש מחלקות:

(א) תשובות (פתאווי) בענין כנסיות ובתי כנסת, שהמלקט אסף אותן. בכמה מקרים היו בידי האוריינאלים של המסמכים האלה. עמ' 3 – 23.

(ב) קטעים מן הפוסקים השאפעים, החנפים והמאליכים, מפרשיהם ומפרישי מפרשיהם, משיגיהם ומקצריהם, עמ' 23 – 124. גם בחלק זה מובאות תשובות, ביניהן ארוכות מאד. עיין להלן.

(ג) קיצור מפורט של הספר "כסף אלדסאס וכ" של אלסובכי (ע"ל בתחילת המאמר) מעמ' 124 ואילך ושל הספר "אלנפאס פי אדלת הדם אלפנאס", "הדברים היקרים בענין ההוכחות ע"ד הריסת (בתי) הכנסיות"²⁶ של מורו של זה, נגים אלדין אחמד אבן אלרפע, הנכתב בשנת 1308/707, כלומר שנים אחדות לאחר חידוש הגזירות הידועות על בעלי החסות. עמ' 175 שורה אחרונה – 192.

למחברנו: "והוא סבל רדיפה דתית בשעת המעצר בענין בית הכנסת היהודי" – כלומר מאורע שהמחבר הניחו כידוע לקוראיו.

(24) לתשובות ופסקי דין להגנת בית הכנסת היהודי רומז אבן עובייה לעתים קרובות, אלא שהוא נוהר מלהזכיר את נימוקיהם. חיבור הבא לטעון לטובת בתי התפילה של בלתי-מוסלמים נזכר ע"י אלסובכי בספרו על הווקף (ברוקלמן, ב', עמ' 87 מס' 7). עיין אבן עובייה 64, ובספרו "בִּשְׁשֵׁ אֶלְדֶּסְאִס", עיין אבן עובייה 165–166. אלסובכי אינו מפרש את שם המחבר, אלא מעיד עליו שהיה גדול בחכמה ובמעלה. הוא מספר שנפגש עם הנ"ל, בתתאם לחלום שראה בלילה הקודם לפגישה, ותתאמה זו בין החלום והמציאות השפיעה עליו כל כך, שמאז – שנת 713/1313 – לא כתב תשובה בשאלה זו, אם כי רב היה הביקוש, וגם לאחר שנתמנה שופט עליון בדמשק בשנת 739/1339, נמנע במשך חמש עשרה שנה מלפסוק בשאלות אלה, עד שבא לידו מעשה, שהוכרח להכריע בו. (25) למשל, בענין שלפנינו, כדאי לשים לב, שאבן אבי שריף, שיח' אלאסלאם וראש בית המדרש המהולל אלצלאחיה בירושלים, שגם מחברנו אנוס להודות בחשיבותו, המך בעמדה היהודית, אם כי בענין הכנסיה הנוצרית בהר ציון פסק פעמיים נגד הטענות הנוצריות, עי' למטה 12. הטענה שהובאה בשם השופט השאפעי העליון בשעת הגזירה של שנת 700/1301, בן-דיק אל-עיד, לטובת בתי התפילה של בלתי מוסלמים (עיין א. שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה, ח"א, עמ' 86, 93) היא אמנם באנאלית מאד. אך יוכל היות שהפתווא המקורי הכילה גם טענות אחרות. מכל מקום רומז לכך הקנאי אלסובכי (אצל אבן עובייה 127 ש' 21), באמרו שאבן דיק אלעיד נמנע מלפסוק להריסת בתי התפילה מרוב חסידותו, המצוה על האדם להמנע ("תִּקַּף") מכל פסק, שיש בו צל של ספק (שִׁפְהָה).

(26) זאת היא אפוא הצורה השלמה של שם הספר, שחאג'י ח'ליפה והבאים אחריו מציינים אותו בקיצור, עיין שטראוס, בספר הנ"ל עמ' 217, הערות 22, 23.

כנרמו לעיל, אין המחבר מסתפק בכך שהוא מעיר את הערותיו בשולי הבאותיו, אלא מפסיק את הרצאת מקורותיו לעתים קרובות ביותר, עד כדי כך שאולי שליש הספר או יותר אינו אלא פרי פלפולו הוא.

מן התשובות יש להזכיר פתווא של יחיאל בן סעד אלדין אלמונאווי, ראש השופטים שבמצרים (1399—1466, ברוקלמן, ב 77, ²84) בענין "כנסיה בירושלם שנפלה כיפתה ואין הוכחה שהיא מזמנו של עומר או שהותר שימושה בזמן כיבוש צלאח אלדין. האם מותר להקימה שוב ומה דינו של מי שמסייע אותם על כך ומגדיל תפארתם", ופתווא שניה של מוהיי אלדין אלפאקג'י (1388—1474, ברוקלמן, ב 114, ²140) בענין "מה שקרה בירושלם: נהרסו מגדל תפילה של המוסלמים וכיפת כנסיה של אויבי הדת ושניהם קרובים זה לזה ... ובאה פקודה לבנות את כיפת הכנסיה ואין דואג לענין המגדל, מחמת פעולת סתר שהיתה, והגכה דבר זה את עיני המאמינים וכו'".

שתי תשובות אלה, וגם שלישית מצטו של סבט אלקראפי אלמאליכי, דנות בוודאי בכנסיה של הרציון, שכיפתה תוקנה לאחר השתדלויות רבות בשנת 1464, עיין י. פראור, ידיעות החברה העברית לחקירת א"י, כרך י"ד, ע' 19.

התשובה הרביעית (של בדר אלדין בן שֶהֶב שיח' אלסלאם, עמ' 9, ש' 16) וכן הששית (של חסאם אלדין בן ברטע אלחנפי, הקאדי של דמשק (עמ' 16, ש' 9) עוסקות בשאלה, שבדאי היתה לה חשיבות מרובה בימים ההם של רדיפות דתיות, ויחס ישר לה אל ענין הריסת בית הכנסת הירושלמי בשנת 1474, והיא הפיכת בית פרטי לבית תפילה ע"י הכנסת תמונות, קישוטים, מזנויות, ספרים ושאר תשמישים. יתר השאלות והתשובות דנות בצורה כללית יותר בבעיה של בית כנסת "חדש" ודינו.

מן התשובות המובאות בחלק השני, המוקדש לפוסקים ומפרשיהם, יש להזכיר במיוחד שתים של סראג' אלדין עומר בן רסלאן אלבלקיני (1324—1403), גדול הדור ושופט בדמשק החל משנת 797/1395, אחת (ע' 37 ואילך) על המצב החוקי במצרים והיא מבוססת על בירור מקיף של מקורות היסטוריים, ושניה, מפורטת מאד (ע' 46—57), בענין החזרת בית כנסת, שנהפך ברשותו למסגד, למצבו הקודם והוא לא נתן רשות לכך ²⁷, וזאת היא תחילתה: "נכבש בית כנסת יהודי לפני כמה שנים והותקנו בו מחראב (שקע הכיוון) למכה ומנבר לדרשה, אח"כ, בשנת 96 (= 1394/796) נתעוררו היהודים להשיב אותו לקדמותו באמרם שלא הונהג אתם בדרך החוק (האסלאמי). בית הכנסת הנדון נמצא סמוך ל"שער המזרח" ²⁸ של העיר (ע' 47, ש' 8), מסיבה שהיתה לה חשיבות, כי אותו חלק של העיר נכבש — כדעת בעלי המסורת — בסערת המלחמה, בשעה ששכונות אחרות נכנעו לפי הסכם. פתווא זו, המבוססת על אחת עשרה טענות, מספיקה, כדברי אבן עובייה (37 ש' 1, 57, ש' 17), כדי להרוס כל בית כנסת יהודי שיימצא באיזה מקום שהוא בארץ שאם (סוריה וא"י). אלבלקיני רומז לפקודה של השלטונות, שהיתה כנראה לטובת היהודים, אלא שהקאדי הקנאי ידע לפרשה לרעה (57, 11—16).

(27) תשובה זו נזכרת בתוך פתווא של אבן אבי שריף, שהועתקה בתחילת כתב היד שלפנינו (ע' להלן 12) עמ' 8—9, אבן אבי שריף מייחסה לשנת 768/1366 ומביא אותה מתוך אוסף התשובות של אלבלקיני, שהוציאו בנו עלם אלדין צאלח ושנשתמר ממנו העתק, עיין ברוקלמן ב², 110. לפי אלסח'אווי כרך ו', ע' 86, שימש אלבלקיני מ"מ של שופט סוריה עוד בשנת 769/1367, אך לא הוציא שנה במשרה ההיא. אלבלקיני נחשב ל"מחדש הדת" בראש המאה התשיעית להג'רה, כשם שאלגואלי הוכתר בתואר זה בתחילת המאה הששית ואבן דקיק אלעיד במאה השמינית (ברוקלמן ב', 66), אלא ש"צטו לא דמה ללשונו" (אלסח'אווי שם 87, ש' 1).

(28) עיין המפה אצל א. שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה, כרך א', עמ' 266, והנאמר שם 264 על בתי כנסיות שנהפכו למסגדים. פרטים על המקרה הזה יבואו בודאי בכרך השני.

החלק השני של הספר פותח בחומר מן הפוסקים השאפעים, שלהם מוקדש רובו של חלק זה, באשר המחבר עצמו היה בן אסכולה זו, אך בהדגשה יתרה מוכח אה"כ שגם בית מדרשו של אבן חניפה לא היה מקל במקרה כגון זה של ביה"כ הירושלמי (58, ש' 15 – 63, ש' 16), ואחרי שמוכחות בקיצור דעות האסכולה המאליכית, שגם בה נמצאה נטיה להקל²⁹ (69, ש' 1 – 70, ש' 15), חוזר המחבר אל בירור הפוסקים השאפעים ועובר אל השאלה החשובה מה ראה לחזור בו מפסק דינו בלחץ הסולטאן והאם חזרה זו חוקית או קיים פסק הדין הראשון (80, ש' 15 ואילך). זה נותן לו הזדמנות לפרט עוד פעם את נימוקיו ולתאר את סבלו בשל עמדתו ומכניסו לשקלא וטריא ארוך על הבעיה הכללית מתי יכול בית דין לבטל מעשה בית דין שקדמו. פרשה זו מסתיימת כמובן בראיה שפסק הדין הראשון קיים ועומד (93, ש' 13 – 95, ש' 2), ואליה נספח פרק המסביר שליחודים לא היה מעולם בית כנסת בירושלם בימי האסלאם באופן חוקי. פרק ארוך זה מביא בפרוטרוט את המסורות הידועות על כיבוש ירושלם ע"י עומר ואת סיפורו של עמאד אלכאתב אלצאפהאני על כיבושו של צלאח אלדין (ע' 101 – 108), משלב בתוכן פרטים על הדיונים במצרים (101) ובירושלם (109 וא') על הריסת בית הכנסת, ותוכף להן שתי שאלות הלכיות הכרוכות בהן: (א), האם מותר לפעול במקרה כזה – כפי שנעשה בירושלם בשנת 1474 – בלי ידיעתם ורשותם של השלטונות (111 – 113), (ב), מה טיבה של עדות מפי השמועה, שהרי שלושה עשר העדים, הנכבדים שהעידו שביה"כ בירושלם "חדש", לא ידעו זאת מתוך ראייה, אלא על יסוד מסורת שבע"פ ושמועה מפי זקנים (ע' 113 – 122). חלק זה של הספר מסתיים בהוכחה ש"הארץ הקדושה" נכבשה בסערת מלחמה, לפי הסברתו של החכם השאפעי אלאספךאני (מת 1346), שאליה מסמיך המחבר כדרכו את פלפוליו (ע' 123 – 134). החלק האחרון, התמצית מספריהם של אלסובכי ושל אבן אלרפעה, פותח במלים הפשוטות "אמר אלסובכי, ע' 124, דבר המטעה קצת לאחר שהובא אלסובכי הן בשמו (למשל ע' 74) הן בתואר הפשוט "השיח" (כגון בע' 64, ש' 18, השוה לכך ע' 166) במה שקדם. מכל מקום ברור מתוכן הדברים, שב"נספח" שבע' 124 מתחילות התמציות הנ"ל, כעדות עצמו (ע' 175, ש' 13 – 16) כתב אלסובכי חיבור זה במשך ארבעה ימים ב' 27 – 30 שעבאן שנת 1353/754, לאחר שנמנע במשך ארבעים שנה מלהביע דעה בענינים אלה³⁰. הניעו לכך מעשה שקרה בכפר אלגרוז ע"י בעלבק, ששם נשרפה כיפת הכנסיה הנוצרית ונתקבלו הוראות היתר ממורי הדת ורשיון ממשלתי להקימה מחדש (ע' 167, ש' 14 – 15). במלים רבות מוכיח אלסובכי שכל ארבעת המופתים, שהורו הלכה בענין זה, טעו, כי לכל היותר אפשר שלא להתנגד לתיקון כנסיה, גם אם קיומה חוקי, אך בשום פנים אין להורות היתר, כי קיום כנסיה כשהוא לעצמו היא תועבה, ועל כן לא יתכן להתירו, כשם שאין להתיר לנוצרים לאכול בשר חזיר או ליהודים לקרוא בתורה וכו'. ברוח זו נכתב כל הכפר. בשעת כתיבתו לא היה לעיניו חיבורו של רבו אבן אלרפעה, אם כי הוא מביא כמה מדעותיו הקיצוניות, אך לאחר שנשלח אליו החיבור ממצרים צירף אותו אל ספרו (175 ש' אחרונה). גם את הרצאת תמציתם של שני חיבורים אלה, שהם בעצם אחד, כפי שראינו, מפסיק אבן עובייה לעתים קרובות בהערותיו הנרגשות בענין בית הכנסת הירושלמי.

אם נשוה לנגד עינינו את התערוכה הגדולה הזאת של דעות חכמי האסלאם במאות הי"ב – הט"ו, ונפשיט מהן את הקליפות של דיוקים קטנונים ומחלוקות פעוטות, מצטיירת

29) לאחר שהאסכולה המאליכית נחשבה ע"י חוקרי האסלאם האירופיים לכיוון הקיצוני והקנאי ביותר, הראו המלומדים האיטלקיים שעסקו בה, ביחוד המלומד היהודי דוד סטְטִילְנֶה וב. דוקאטי, שהיא בעלת תפיסה משפטית מדויקת, ועל כן במידה מרובה סובלנית יותר מן האסכולות האחרות.

30) עיין לעיל הערה 24.

התמונה הבאה של מעמד היהודים והנוצרים במשפט המוסלמי המאוחר, שאינו, כפי שנראה להלן, אלא פיתוח של תפיסתו המקורית.

נקודת המוצא של הדיון בכל השאלות האלה היא שהכיבוש המוסלמי הפקיע את זכויות התושבים. כל כמה שלא הובטחו ע"י סידור מיוחד ומפורש בשעת הכיבוש.

יציאה זו מזכות הכובש שליטה כל כך בתפיסה המשפטית, שלמשל במקרה שלפנינו, אין חכמי המאות ה"ג-הט"ו מביאים בחשבון בכלל, או אף מזכירים, את העובדה שלאחר כיבושה של ירושלים ע"י צלאח אדין היתה העיר עוד פעמיים בידי הנוצרים על יסוד חוזה.

בנוגע ליהודים המסקנה היא – או מוטב לומר: תוכל להיות – שאין להם זכויות על בתי-תפילה כלל, באשר לא נזכרו בסיפורי הכיבושים המוסלמיים התחייבויות מפורשות לשמור על בית כנסת של יהודים. הסירה (הכיוגראפיה של מוחמד) מזכירה רק את "בית המדרש" בעיר מדינה, שמסתמא לא התקיים עוד, לאחר שהוצאו משם היהודים, ובכיבושים האחרים נעשו חוזים עם אדוני הארץ. הנוצרים, אך לא עם יהודים (ע' 27 ואילך ועוד). יתר על כן, ליהודים לא תוכלנה להיות זכויות על יסוד הסכם, כי לא נודע שהיו אנשי מלחמה ובעלי התנגדות בנשק, ולא יתכן הסכם של שלום אלא עם אנשים המוכשרים לעשות מלחמה (ע' 46–48, 146, ומקומות רבים). היהודי, שהוא זר בכל מקום, מן הדין שלא תהיינה לו זכויות בשום מקום (ע' 128). במיוחד בירושלים אין להם אף זכות ישיבה, באשר הח'ליפה עומר התנה במפורש עם הנוצרים, שלא יגורו עמהם יהודים.³¹

אשר לנוצרים – או לבעלי החסות בכלל, כי המקורות המשפטיים מדברים לרוב על בעלי החסות בסתם – הרי רבים הם הפלפולים והדיוקים אם חבל ארץ מסוים נכבש בסערת מלחמה או נמסר על יסוד הסכם; ואם נמסר על יסוד הסכם, נשאלת השאלה, אם האדמה לפי הסכם זה הפכה לרכושם של הכובשים – המקרה הרגיל – ואז אין רשות אף להשאיר את בתי התפילה הזרים ולא כל שכן לתקנם או להקים חדשים, אלא אם כן הותנה על כך במפורש בהסכם, – או אם האדמה נשארה רכוש יושבי המקום – המקרה המצוי פחות – ואז מותר להשאיר את הבנינים הקיימים ואף לתקנם, אם כי אבו חניפה מתיר בכפרים של ישוב נוצרי טהור אפילו הקמת כנסיות חדשות וגילויים אחרים של הדת הנכרית (ע' 158). ואולם בשעה שכפרים אלו יוכלו בתוך שטח עיר³² מוסלמית שתתפשט עליהם, גם כנסיות ישנות אינן מותרות עוד (ע' 59), אם כי יש גם דעה ותרנית יותר (ע' 60).

מובן מאליו שאין אלה אלא דברי תיאוריה. שהרי עיני כל ראו בתי כנסיות יהודיים ובתי תפילה נוצריים בערים שנוסדו ע"י מוטלמים, כגון בצרה ובגדאד³³, ומצד אחר המסורות וידיעות ההיסטוריונים על השאלה באילו תנאים נכבש חבל ארץ מסוים היו לרוב סותרות ובלתי בטוחות ומסתמא נתעוררה תמיד השאלה על מי הראיה (ע' 4, 128, 171). למעשה נשתנה היחס מדור לדור וממקום למקום³⁴, וכפי שמראה הדוגמה של הח'ליפה הפאטימי אלחאכם, יכול

(31) כבר הראיתי במאמר "האם אסר עומר על היהודים לשבת בירושלים?" (עומד להופיע ב"מלילה", ספר

ג') ש"תנאי" זה, שלצערי גם חוקרניו עדיין מתיחסים אליו כאל עובדה היסטורית, אינו אלא סברה בלבד.

(32) "עיר" (מִצָּר בערבית, מטרופולין) לפי הגדרת המשפט המוסלמי הוא יישוב שיש בו מנין לתפילה של יום ששי – ארבעים גברים – ושעורכים בו משפטים פליליים, בדומה לכרך התלמודי.

(33) בשביל לפשר בין מציאת התיאוריה באה הדעה הוותרנית, שנרמזה לעיל בפנים, וקבעה שהבנינים הנידונים היו בתוך כפרים ישנים שנכללו בערים החדשות (עיין למשל ע' 125–126), אם כי השקפה זו לא התאימה למציאות.

(34) בו בזמן שהרסו כנסיות במצרים, בנה האמיר האומיי עבדאללה אל־קַסְרִי כנסיה בשביל אמו הנוצרית בתוך בירת האסלאם בעיראק הדרומית. הקורא שאינו מצוי אצל מקורות ערביים ימצא סקירה מצוינת על היחס,

שליט. שנתנינו הבלתי מוסלמיים חשבוהו למושל חסד יוצא מן הכלל ושהגן בפועל על בניני התפילה שלהם.³⁵ ליהפך לעריץ המצווה להרוס את כל בתי הכנסיות והכנסיות במדינתו ושחשב אפילו על גירוש התושבים הנוצריים מארצותיו. כלל זה אפשר לכלול: כל כמה שהישוב הבלתי מוסלמי נחלש יותר, נעשית התיאוריה תקיפה ובלתי פשרנית יותר. בפינה המזרחית-הצפונית של האסלאם (ח'וראסאן, מרכז אסיה), שהיתה זירה למלחמת תמיד, הושמדו כל הדתות שאינן מוסלמיות.³⁶ ופינה זו היתה גם המרכז הפורה ביותר של התפתחות התורה שב"פ והמשפט המוסלמיים. על כן לא יפלא שרבים מן הפוסקים הגדולים בעלי הדעות הקיצוניות המובאים בספרנו הם מן החלק ההוא של העולם המוסלמי.³⁷ אך טעות תהיה ההנחה שיש כאן התפתחות מאוחרת ושהמשפט המוסלמי היה מעיקרו ובתפיסתו היסודית סובלני כלפי הזרים. מי שעוקב אחרי הצעדים הראשונים של החקיקה המוסלמית, מן "ספר האומה", נסיונו של מוחמד להסדיר את ענייני העיר מדינה סמוך לבואו לשם, דרך חוזיו ואגרותיו האותנטיות ועד התקנות והפקודות של הח'ליפים הראשונים ואמיריהם, מכיר שכל ההסדרים האלה היו ארעיים ואופורטוניסטיים גרידא ויסודם בהשקפה הקוראנית "הלחמו עד אשר תהיה הדת לאללה בלבד", כלומר לאסלאם. בחצי-האי ערב הושג כידוע האידיאל המובע במאמר "לא תהיינה שתי קיבלות" (שני כיווני תפילה, שתי דתות) בארץ אחת.³⁸ עוד בימי עומר, שגירש את היהודים מחיבר ואת הנוצרים מנג'ראן שבארץ תימן.³⁹ למרות החוזים שמוחמד עשה אתם — דבר שחכמי המוסלמים מבליטים אותו (למשל אבן אבי שריף בפתווא שלו (עיין להלן 12) עמ' 14 ואבן עובייה בכמה מקומות), בשעה שההיסטוריונים הקדמונים, שעדיין היה להם מוסר כליות בענין זה, מנסים לטשטשו. רק העובדה שהכיבושים המפתיעים בראשית האסלאם גרמו לכך שמיעוט מוסלמי התישב בתוך רוב גדול של בני דתות אחרות העמיד את המושלים, ואתם את חכמי המשפט, בפני

למעשה ולהלכה, אל הכנסיות הנוצריות במצרים — הארץ שהידועות עליה עשירות ורצופות ביותר — באנציקלופדיה של האסלאם, כרך ב', ע' 1066 ואילך, בערך Kift, שנכתב ע"י Gaston Wiet. (35) השוה השבח הנלהב של אלחאכם ב"מגילת מצרים", מאן, היהודים במצרים, כרך ב', 35 ואילך; כרך א', 32 ואילך.

(36) חוץ מן היהודית, דבר שהיה כדאי מאד לחקור, אם מצב המקורות ירשה את זאת. ואין לטעון שהיהדות נשתמרה, מפני שלא היתה דת רשמית של מדינות שחוסלו, שהרי דבר זה נכון ביחס לדת זרדושת והבזיסמוס, אך לא ביחס למושבות הפורחות של המניכאים והניסטוריאנים, הידועות לנו היטב, — על עמיתינו שברוסיה לענות על שאלה זו, שרמו עליה ראשונה, אם איני טועה, ברקלמן בספרו "תולדות המדינות המוסלמיות" (הופיע בשנת 1939 ואיננו עתה ביד).

(37) טיפוסו הוא בנידון זה המשפט הבא של חכמי בלח' שבארץ ח'וראסאן: "לנוצרים הותר בכפרי כופה לעבוד את עבודתם בגלוי, אך אנו בסביבתנו אוסרים זאת אפילו בכפרים, ולא רק בערים" (עמ' 61, ש' 7). (38) בנוסח המקורי של מימרה מפורסמת זו נסתים המשפט במלים "בארץ ערב", אח"כ שונה ל"עיר אחת" ולבסוף ל"ארץ אחת".

(39) המציאות של יהודים בתימן נעלמה מחכמי המשפט הקדומים ולפי התיאוריה שלהם אין קיימת בכל חצי-האי ערב אלא דת האסלאם בלבד, כי הם מרבים לדון על גירוש הנוצרים מנג'ראן ומניחים שעם גירושם של אלה נתרוקנה הארץ מבלתי מוסלמים. אך מפליא קצת שעוד במאה הארבע עשרה יכול אלטונכי לכתוב: "תימן, מכיון שכל תושביה הם מוסלמים, לו הנחנו את האפשרות שמצאנו שם בלתי מוסלמים או בית תפילה שלהם, ברור שדינו היה ליהרס" (ע' 131, ש' 19). בתי הכנסת שבתמן הם בדרך כלל בבתים פרטיים ונקראים לרוב על שם בעל הבית הראשון או המשפחה (הקלאן). נטיית תמיד לראות בחופעה זו ירושת העבר הקדום, שהרי גם בתקופת התלמוד מצינו "בתי כנסיות של יחידים" (ירושלמי מגילה פ"ג מ"א; Krauss, Synagogale Alttertüm, mer, ע' 307), אך יוכל היות שיחס הסביבה גרם להתפתחות זו או מכל מקום להמשך הסרך הקדומן.

הצורך בהסדר של פשרה כלשהי. ואולם הקמת ערי המחנות, שהיו מוסלמיות ברובן, איפשרה לפתח תיאוריה משפטית שלפיה הזכויות של הבלתי מוסלמים היו זמניות במדה מרובה (השארית בניני תפילה קיימים, איסור מוחלט של הקמת חדשים וכיו"ב). בתקופה הממלוכית חלה ירידת פלאים של האוכלוסיה הנוצרית והיהודית במצרים ובסוריה ובו בזמן היה תור הזהב למדעי הדת האסלאמית, שאוכסנו במדרסות מפוארות מוחזקות ביד נדיבה ע"י מושלים, שביקשו לכפר בכך על פשעיהם המרובים. שתי התופעות יחד גרמו להרעת מצבם המשפטי של הבלתי מוסלמים להלכה ולמעשה. החידוש החגיגי של כל התקנות המגבילות את מעמדן משנת 700/1301⁴⁰ היה רק התחלה. ההתנפלות על בתי התפילה של יהודים ונוצרים, על יסוד חוות דעת של חכמי משפט ובהנהגתם המעשית של דרשנים עממיים ממיסדרים צופיים, היחה תופעה כה מצויה שאלשעראני (1491–1565), המיסטיקאי והמלומד רב הצדדים, מציין באוטוביוגרפיה המיסטית שלו⁴¹ כחסד אלהים מיוחד שהוא לא נפתה להתערב בעניינים כאלה, שנגמרו לעתים בענשים קשים בשביל העומדים בראשם⁴². נוסף על ההשפלות וההגבלות החוקיות בענין בתי תפילה, מלבוש, רכיבה, איסור שימוש בכהונה ממשלתית וכו', התחילו חכמי האסלאם לחשוב על הוראה של הלכה למעשה בענין איסור של קיום המצוות הדתיות, כגון קריאה באוונגליון ובתורה, או אף על איסור עצם מציאותם של יהודים ונוצרים בתוך הישובים המוסלמים (עמ' 136–139)⁴³.

כללו של דבר, בסוף ימי הביניים לא היה עוד מרחק רב בין חוק הזרים באסלאם לבין יחס הכנסיה הקתולית אל היהודים, אולם חזר מה שקרה בראשית האסלאם: הכיבושים העתמאנים הרימו אמנם את קרן האסלאם, אך בו בזמן יצרו מסיבות שהכריחו שוב את נושאי להיות סובלניים יותר. כי שטחים נוצריים עצומים נפלו בחלקו של הח'ליפה. הוא היה צריך להתחשב במציאותה ורגשותיה של אוכלוסיה גדולה, ולפיתוח ממלכתו הרחבה לא הספיקו כשרונותיהם

(40) עיין ל. א. מאיר, עמדת היהודים בימי הממלוכים, ספר מאגנס, 161 וא'; ובספר הזכרון לאשר גולק ושמאל קליין ז"ל, ע' 115, הערה ו; שטראוס, היהודים במצרים ובסוריה, כרך א', עמ' 84 ואילך. הכרזה זו הייתה Magna Charta של הקנאים הדתיים. עוד מאתים וחמשים שנה לאחר פרסומה מעתיק אותה מלה במלה, עם רשימת כל הנוכחים, השיח' אלשעראני אל תוך האוטוביוגרפיה המיסטית שלו (עיין בהערה הבאה). כרך ב', עמ' 46, לפי דבריו מתוך המקור שחתם עליו הסולטאן אלמלך אלנאצר אבן קלאון עצמו. (41) לטאוף אלמלך, ב', ע' 43. הספר הגדול הזה אינו תיאור של קורות חייו — אלשעראני כתב גם זה — אלא מציג את מידותיו ודרך חייו בצורת מנן, כלומר חסדים ונפלאות, שאללה עשה עמו.

(42) אלשעראני אינו מתנגד כמובן להריסת בתי תפילה, אך חושש לפגיעתם של שומרי הסדר במדינה. לשם אזהרה הוא מזכיר מקרה של דרשן אחד, השיח' שהאב אלדין אבן עבד אלחק, ש"הורה הלכה שיש להרוס בית כנסת יהודי אחד ורצה הוא עצמו להרסו, אך לא השיג אלא שגרשוהו והיתה מהומה גדולה מצד ההמונים והאמירים במצרים ואסרו עליו להורות הלכה וללמד ולדרוש במשך כמה זמן" (שם).

(43) הכוונה: ערים ושכונות מוסלמיות. ואילו קיצוניים, כגון נור אדין אלברכי — אחד מן האנשים שהיו מעורבים בעסק של הריסת בית הכנסת בירושלים — הביע ("במחלה אשר ימות בה") את הדעה שהמסורות ההיסטוריות הכלולות בספרו של אבן ג'ריר — הוא אלטברכי המפורסם — מורות שדינן של כל ארצות האסלאם הוא כדין ארץ ערב, כלומר חובה על המוסלמים לגרש את הבלתי מוסלמים כליל, כ"י 139 ש' 3. שיש למושל המוסלמי רשות לעשות זאת, פסק כבר אלטברכי, עיין בחשובה של אבן אבי שריף, עמ' 13–14.

מלבד החדות' שגדון בהערה 38, רבות המסורות העתיקות שדעות אלה נסמכות עליהן. כגון: "לא יתקבצו יהודים ונוצרים יחד עם מוסלמים בעיר אחת", 136 ש' 22. "אל תגורו בשכונות יהודים ונוצרים אלא אם כי יתאסלמו", 137 ש' 2. "אני (מוחמד) מנער את חצני מכל מוסלמי שמדורתו נראית יחד עם מדורת בלתי מוסלמי".

137, ש' 4.

של התורכים הכובשים ושל האוכלוסיה הירודה של קדמת אסיה. על כן לא הרחיק החוק המוסלמי מעבר לנקודה שהגיע עדיה עם סוף ימי הבינים, אך גם לא זו ממנה — להלכה. ילקוטו של אבן עובייה הוא ציון־דרך חשוב, לא מפאת אישיותו של המחבר, שהיה אדם בינוני, ולא מחמת המאורע שגרם לכתיבתו, כי היה דבר רגיל, או מכל מקום לא נדיר בשעתו, אלא מפני שנקבץ בו שפע של חומר המראה בעליל את מעמדם הרופף והניתן לערעור תמיד של יהודים ונוצרים בחוק האסלאם.

כנרמז לעיל, נוספו בתחילת כתב היד הירושלמי שלוש תשובות מידו של שיה' אלאסלאם כמאל אלדין מוחמד אבן אבי שריף, שאולי הכניסן אבן עובייה עצמו במקום זה. לאחר שכבר סיים את ספרו. התשובה הראשונה (עמ' 2–5) דנה במעשה, שקרה בשנת 895/1490 במנזר הר ציון השוה אלאונס אלג'ליל, עמ' 679–681; השניה במעשה שהיה באותו מנזר בשנת 896 (כתוב 968) / 1491 ומובאת בה תשובה של אלסובכי והתשובה של אלבלקיני שנזכרה לעיל. כזכור נקט אבן אבי שריף עמדה אוהדת ביחס לבית הכנסת היהודי בשנת 1474, אך בשני המקרים בהר ציון פסק נגד הנוצרים, ובזכות זה נשתמרו הפעם תשובותיו⁴⁴. הן מראות שגם מוסלמי מתון לא היה יכול לשכוח את התועבות שנעשו ע"י הנוצרים בזמן הכיבוש הצלבני של ירושלים או בזמן גירוש המוסלמים מספרד. ומעניין מאד הוא הנימוק שבו סותר אבן אבי שריף את הטענה שיש להתחשב במוסלמים הנמצאים תחת שלטון הפראנקים. אדרבה — מסביר אבן אבי שריף — חובה על כל מוסלמי לצאת מ"דאר אלחרב", משטח המלחמה, כפי שנקראת ארץ בלתי מוסלמית בהגדרה המשפטית של האסלאם, כי בדאר אלחרב בין כך ובין כך אינו יכול לקיים את האסלאם כראוי. השקפה כזאת בודאי גרמה גם היא להחמרת עמדתם של חכמי האסלאם כלפי יהודים ונוצרים. אך היא היתה אפשרית רק בזמן שמספר קטן ביחס של מוסלמים היה תחת שלטון נוצרי. לאחר שהכיבושים העתמאנים, כמבואר לעיל, סייעו לעצור את הנטיה לשלילת זכויותיהם של יהודים ונוצרים, גרמה התגברותן של מעצמות אירופה לאותו שינוי־למעשה, שאת תוצאותיו אנו רואים כיום בצורת מאות בתי התפילה ובתי מועד לדתות שאינן מוסלמיות בעיר ירושלים, שהוגדרה כמטרופולין מוסלמי במשפט האסלאם.

(44) אקוה ליון בהן במקום אחר. התשובה השלישית עוסקת בדיני ממונות (הקצבת קרקע מצד הממשלה).

קטעים אחדים מן הספר "ופא אלעהוד פי וג'וב הדם כניסת אליהוד" של שהאב אלדין אחמד בן מחמד אבן עובייה, קאדי ירושלים.

עמ' 2 ש' 16: כאשר גזר אללה על הריסת בית הכנסת של היהודים בירושלם בשנת 879 (1474) ע"י השיח' הצדיק אבו אלעזם מוחמד בן אלחלאוי הירושלמי השאפעי המנוח ע"פ תשובה (פתווא) של הסייד הנעלה שיח' אלסלאם... מוחמד עלא אלדין בן עפיף אלדין השאפעי המנוח ובמעמדו, וע"פ תשובותיהם של אחדים מגדולי האסלאם בקהיר ודמשק, ובאה מסיבה זו צרה על כמה מאמינים ואני בתוכם, נתן אללה בלבי לאחר שנים (3) לאסוף את דברי החכמים בענין בית כנסת זה בפרט ושאר בתי תפילה בכלל. ואל נא יחשוב מי שדת האסלאם איננה ברורה בידו, שקהל אללה לא היה רואה נכוחה בדבר זה, אם כי האמאם הגדול (כלומר הסולטאן קאית-באי) רמה, עד אשר שגה בדיונו והגביר את המוסלמים מורדי אללה, כי שיקוף המערב אלקלשאני המכונה קאדי הכלל (כל' קאדי אלג'מאעה אלקלג'אני אלמגרב אלמאלכי) והבוזי עבאד (?) עומר (כל' סראג' אלדין אלעבאדי אלשאפעי) ובעל החסרון אלבכרי המכונה עצמו גלאל (כל' ג'לאל אלדין אלבכרי אלשאפעי) *... נשאלו והורו הלכה בלא ידיעה וטעו והטעו ומקצת השופטים היו חלשים ומוגי לב וכ' והיתה קלקלה גדולה זו שלא נשמע כמוה. עמ' 5 ש' 10. (היהודים) הורו שבית הכנסת מקנה כסף, שקנוהו אבותיהם לפני שבעים או שמונים שנה והיה זה במעמד המון רב של חכמים וחסידים ושאר מוסלמים בתוך החצר של מסגד אקצא באופן שלא יוכלו להכחיש הודיה זו מרוב השומעים אותה. ובחיי, הרי זה עצם "החידוש", כי אין פירוש בית כנסת מחודש אלא אם הוקם לאחר כריתת שלום או כיבוש, ואחת היא אם זמן רב או מועט, והשתבש בדבר זה אחד האמירים באמרו: איך יאמרו שזה בית כנסת חדש, אם הוא מלפני שבעים או שמונים שנה? ושופטי האסלאם וחכמי יושבים ושותקים... הייתי חפץ לדעת מה השתק אותם מן האמת, הפחדו שיתיו את ראשם או היו בטוחים מעונש אללה?

עמ' 12 ש' 1. וכבר הגיע הזמן שאזכיר עצם המעשה של בית הכנסת שבעבורו היתה הרדיפה הדתית. והיא שהגיעה פקודת הסולטאן לברר, אם בית הכנסת "חדש" וראוי ליהרס, ונוכחו מספר מוסלמים במדרסה התנכזיה בירושלם והיו שם חבורה של פקיהים והגציב (נאיב אלבאב) והממונה על חרם ירושלם וחברון, והיה הנציב איש שירתו היתה מועטה בלבנות האנשים, והממונה על החרם היה חלש כמעט כמוהו. ההמון רצה להקדים ולהרוס את בית הכנסת, מפני שידעו שהוא "חדש" ושהיתה אורוות בהמית ובו אכזבי הסוסים, כפי שראה זה כל אחד עד הזמן שנהרס. השופטים שקלו את הדבר והזמינו את היהודים ושאלו אותם על דבר בית הכנסת. היהודים הודו באזני הכל שהבית נקנה מן המוסלמים ושקנוהו אבותיהם בשטרות חוקיים לפני יותר משבעים או שמונים שנה וששטר המקנה אצל זקניהם הממונים עליהם במצרים ושהללו בעלי הזכות בו, אז אמרתי להם: אתם הודיתם שביה"כ "חדש", על כן אוסר אני עליכם להתאסף בתוכו, ואם מסכימים עס עדותכם מנהיגים שרמזתם אליהם וטענתם שהיא שלהם, אהרוס את בית הכנסת, ולא, אשמע את ההוכחות ואדון לפיהם. בזה נגמרה הישיבה ולא היה שם אז מי שהיה אפשר לפסוק דין על פי עדותו, כי הנוכחים היו לרוב מהמון העם, נערים וזרים. אך מן הזקנים היודעים שבה"כ "חדש", מגדולי האנשים ויראי האלהים, לא היה שם אחד ולא הספיק הזמן להביאם, כי זה היה ברמדאן, באחרית היום, כשכל אחד מהם היה עסוק בעבודת אלהים כגון קריאת הקוראן או התחדות במסגד. ואיש לא חשב שהרשעים יעשו קנוניה בדבר זה וסופם שיבואו לפני אללה ובידיהם החטא של הקמת בית כנסת.

לא היו ימים מועטים ובאו פקודת הסולטאן ותשובותיהם של... (13) אלעבאדי... ואלבכרי...

* כל אלה שופטים במצרים, עיין אבן איאס כרך ב' עמ' 154. שמות אלה, מלווים בקללות שונות, חוזרים בכמה מקומות בספר, כגון עמ' 13, 101.

ואלקלשאני... וחוכן הפקודה שיש לפתוח את בית הכנסת ולהניע את השופטים להרשות להם זאת... אז רגזה מפלגת אללה... והעידו שלשה עשר זקנים מגדולי המוסלמים וחסידיהם שבי"כ זה נתחדש באסלם ושהיה בראשונה בית שנהפך לאורווה ואח"כ הגיע לידי היהודים, ואני בשאלתי לתת פסק דין להריסתו. אמרתי: איך אדון בדבר והלא נאסר עלי לדבר עליו בכלל, אלא שאתן להם רשות, אך זה לא יהיה לעולם, ולו יתיו ראשי, כי להתיר להם שימוש כמוהו כהמרת דת... אמרו לי: אם כן אתה ממרה את פקודת הסולטאן? אמרתי: לא ולא.. אלא שהשליט רמה ונכתב בשמו מה שלא ייכתב... והוא במצרים, תסעו אליו ובקשוהו שהוא ידון לכם... אז פנה השיח'... שמש אלדין מוחמד אבו אלעזם... אל מצרים וחזר לאחר זמן ואתו השיח'... עלא אלדין מוחמד בן עפיף אלדין אל הישיבה במדרסה התנכזיה ונכחו השופטים ואני בתוכם... והעידו העדים שזה בית כנסת חדש. (14) אז אמר אחד מאלה שחיוקו את ידי היהודים לסייד עלא אלדין לחקור ולפנות שוב אל הסולטאן, אמר השיח' עדותם של שני אנשים כשרים מספיקה להריסת ביה"כ ואין צורך לפנות אליו שוב... אמרו לו: אנו לא נעשה דבר אלא בפקודת הסולטאן. אם יש בידכם פקודה בכתב, הוציאוה. אז שתק ונתפזרה הישיבה. בו בלילה פנה לראות את המקום והנה הוא מתחת למגדל הקריאה לתפילה סמוך למסגד... ונסתם פתחו המקורי ונסמך גג המסגד בכתלי בית הכנסת באופן שהמסגד כמו יסוד לו, כאשר ראה זאת, חרה אפו... וציווה להרוס את ביה"כ, ונהרס חלק גדול ממנו ואחר דחה את הריסת השאר למחר. אמרו לו: מיהרת! אמר: ראיתי גבלה שאינה סובלת דיחוי. למחרת, כשהיכה חוף אברהם אבינו, קרא: מי שאוהב את אללה ושליו יבוא ויהרוס... היהודים הרימו צעקה ופנו שליחיהם אל מצרים וצווחו "נהרס בית הכנסת" ובזבזו את כוחם כדי להקימו שוב... וסייעו אותם הרשעים ועזרו להם הפושעים והיה מה שהיה... (15 ש' 2) והוא שיוקם ביה"כ שוב באכנים חדשות ובנינו יוגבה... ומפליא מה ששמעתי שהשיח' איסמאעיל הבנאי הוזמן לבנותו וניתנו לו חמישים דינארים ובא אליו הבנאי בחלום ואמר לו: אתה תבנה בית כנסת שבו מקללים אותי? הוא נעור ובכה והחזיר את הכסף והזכיר הדבר לפני מי שעיור אללה את לבו הנקרא ממונה על החרם. הלה לא נתן את דעתו על כך, אלא אמר לו: אתה לא תבנה? ! זולתך יבנה! וציווה מוסלם אחר לבנותו והוא בנהו.

עמ' 53, ש' 11. ירושלם היתה ריקה מן יהודים עד זמנו של עבד אלמלך בן מרואן. הוא התיר לחלק מהם להכנס לירושלם לשם בנין* המסגד. ואולם קודם לכך אסור היה עליהם לבוא לפי תנאי עמר. ושהותם, כאשר התיר להם עבד אלמלך הכניסה לשם בנין המסגד, היתה זמנית. אח"כ שוב ירושלם היתה ריקה מיהודים עד שנתקלקל הזמן ונכנסו לאט לאט*.. אח"כ חזרו עד שלקחו להם בית כנסת מחוץ לירושלים. אח"כ פחדו מן הבדדים וקנו את המקום הזה בחמישים ותמישה אש"רפי מאבן אלצ'זירי. אח"כ המציאו מה שהמציאו ועזרו להם הרשעים וכו'.

עמ' 54, ש' 2. נתאשרה העובדה שביה"כ היהודי בירושלם מחודש ע"י הודאת עצמם ובעדותם של שלושה עשר מוסלמים מגדולי המוסלמים וטוביהם. מהם השיח' הצדיק האמאם הידען המלומד החסיד הסגפן השיח' שמש אלדין אבו אלעזם בן אלחלאוי השאפעי אשר למד אצל... (מונה רבותיו שבירושלם וקהיר, בתוכם אבן חג'ר אלעסקלאני המפורסם)... והעתיק מושבו לאחר הרדיפה הדתית הזאת (בענין ביה"כ) אל מכה... עד אשר מת בה בשנת 883... וקבורתו היתה מחזה שאין רואים כיום דוגמתו ועד היום עולים אל קברו (כדרך שעולים אל קבר קדושים)... והשיח' הצדיק המאמין מחמד בן אח'לאט אלורעי. והיה זה, כלומר העדת העדים, בנוכחות שיח' אלאסלאם האמאם המיסטיקן הש' עלא אלדין (השלם; בן) החסיד עפיף אלדין ונוכחות החכמים והשופטים והחסידים בירושלם במדרסה התנכזיה

* עמארה. פירוש המלה יוכל להיות גם "טפול" וכד', עיין ספר הישוב ב', 17-19.

** כאן הושמט כנראה הסיפור הידוע על אבדנם בימי מסעי הצלב – הנמצא בכמה מקומות בספר. ע' למשל

כ"י עמ' 71, 81, 97, 131: בשם גדולי בעלי המסורת וההיסטוריונים כגון אלד'הבי (1274-1348): הצלבנים אספו את היהודים שנמצאו בעיר אל בית הכנסת ושרפוהו עליהם.

והיתה זאת הישיבה השלישית בענין בית הכנסת של היהודים (55)... והשיח' אבן עפיה אלדין לא אבה להרוס את ביה"כ*** וממורי ההלכה (מופתי) היה נוכח השיח' אבן (אלחק, קרא:) אסחאק אלנצארי (השלם: ו) הקורא את עצמו כמאל אלדין אבן אבן שריף ולא חפץ (? אבן אסחאק) לדבר עמו כי ייחסו לו שהוא חיוק ידי היהודים... אלא שהוא (אבן אבן שריף) חפץ היה לתפוס את השיח' עלא אלדין, מחמת איבה שהיתה ביניהם, והרגיש בדבר זה השיח' אבן אסחאק ואמר: הרם קולך, אז נבון (אבן אבן שריף) ושחק שתיקת מי שחתם אלהים על אזניו ועל לבו... אח"כ פנה השיח' (עלא אלדין) בלילה עם חבורה של מוסלמים וקוראי קוראן וחסידיים – כפי שהודיעני הוא – אל מקום ביה"כ וכאשר ראהו, ראה דבר מבהיל: ביה"כ סמוך למסגד תחת מגדל תפילה של האסלאם והשער הקדמון של המסגד סתום, וביה"כ נוסד בתוך חצר המסגד וחומותיו גבוהות מעל בית אללה, אז חרה אפו והוא קרא: "אללה כביר" והרס ועשו האנשים אחריו, כפי שנזכר לעיל. והפכו את הדבר בעיני קאיתכאי האמאם הגדול עד אשר ראה את האמת אמת והבטל בטל (הכוונה כמובן: את האמת בטל, והבטל אמת) וצויה להביא אליו את המוסלמים או כבולים או נשואים (בכלובים וכו') עד אשר הפליא בהם מכות. והלקה את שיח' אלסלאם השיח' אבן אסחאק אלנצארי פקיה ירושלם וחכמה, והלקה את העדים, חוץ ממי ששמרו אללה כגון השיח' אבן אלעז, כי הוא נחבא והש' מ' נ' אח'לאט מחמת מחלה שהיתה בו ושמת בה, והאמיר עבד אל והאב נ' אלשרף, כי גם הוא היה חולה ומת. ושלושת אלה שמרו אללה מלחזור מעדותם ולסבול רעות. ואני הוכרתי לחזור בי מפסק דיני על איסור שימוש ביה"כ ועשיתי זה מפני שלא תועיל אותם חזרה זו, כי לאחר הריסתו... לא היתה עוד מציאות לביה"כ כלל. אחר כך פרסמו ברבים חזרה זו, אשר בשבילה הוכיתי ונאסרתי ונמסרתי (56) לוואלי במשך כמה ימים ואיים עלי הסולטאן במות פנים אל פנים פעם אחרי פעם ונלקחתי אל מבצר (קהיר) אצל הוואלי ונעצרתי והוכיתי ברצועות באחורי פעם אחרי פעם. ובאלהים לו ידעתי שביה"כ ייבנה, שוב לא הייתי חוזר בי אפילו הייתי צריך למות... אלא שחפצו להוביל גם את האמיר אבן אל שרף והשיח' מוחמד בן אח'לאט, למרות חולשתם, ורצו להחמיר עוד על מי שהחזיקו בהם כגון השיח' אבן אסחאק ובניו ושאר העדים; אז אמרתי: יש לשכך את המהומה ומה גם שהמטרה כבר הושגה... ואפילו אנשים מן המצריים שדיברו בשאלה זו הושמו בברזל, והועמד לדין השיח' דאוד המאלכי פעמיים ואיים עליו הדואדאר (מוכיר המדינה) במלקות ועמד לדין הש' זכי אלדין יחיא אלאקצאלי שיח' אלסלאם והרע להם הדואדאר ויצא מעמו בוכה באמרו: ראו היהודים באיד המוסלמים והתחילו הבריות אומרים אנו נעשה בקאדי (בקאדי אלג'מאעה שפסק לטובת היהודים) ונעשה!

עמ' 94, ש' 6. (מן העדים היה) האמיר תאג' אלדין עבד אלוהאב בן אלשרף והוא מזרע אנשי הצבא של צלאח אלדין מאלה שהיה המקום, שנלקח להיות בית כנסת, רכוש אבותיהם ואצלו הניירות שבהם נקנה בנין ביה"כ בזמן קדום ע"י אבותיהם המוסלמים.

עמ' 109, ש' 1. וקיבל הנהלת (בית מדרשו של צלאח אלדין) כמאל אלדין אבן אבן שריף והוא חפץ להחיותו לאחר שמת והאריך בכהונתו והרבו לדבר עליו, עד אשר הוסר ממשרתו והיה ביה"מ שוב מעורטל, לאחר שהיה מקושט... והנהלתו לא היתה רעה, אלא שהיה עוזר ליהודים ונתעה וגרר אחרי נטיותיו...